TARİH VAKFI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015

Yayına Hazırlayan
Derya Önder

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kapak Tasarımı
Haluk Tunçay

Grafik Uygulama
Özlem Kelebek

Baskı
Portakal Baskı İthalat İhracat San. ve Tic. A.Ş.
Huzur Mh. Tomurcuk Sokak No: 5 K:1
4. Levent-İstanbul
Tel: 0212 332 28 01

Matbaa Sertifika Numarası 12376
Yayıncı Sertifika Numarası 12102

Birinci Basım: Ekim 2015

ISBN 978-975-333-330-6

1915
SİYASET, TEHCİR, SOYKIRIM

HAZIRLAYANLAR
FİKRET ADANIR - OKTAY ÖZEL

İÇİNDEKİLER

viii Haritalar

xi **SUNUŞ**
Fikret Adanır - Oktay Özel

BİRİNCİ BÖLÜM
TANZİMAT'LA GELEN: "ERMENİ MESELESİ"NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3 "Ermeni Meselesi"nin Doğuşu
Fikret Adanır

44 Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa
Ohannes Kılıçdağı

62 Ermeni Eğitim Kurumları, Siyasallaşma ve Osmanlı Yönetimi, 1
Selçuk Akşin Somel

84 Bayezid 1877: Egemen Anlatıda Görünmeyen Katliam
Zozan Pehlivan

İKİNCİ BÖLÜM:
ABDÜLHAMİD DÖNEMİ: ŞİDDET VE KATLİAMLAR (1878-1909)

95 Abdülhamid Döneminde Ermeni Meselesi
Selim Deringil

109 "Eski Rejim"de Ermeni Nüfus Meselesi, 1828-1908
Fuat Dündar

126 Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı
Yaşar Tolga Cora

140 1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası "Ş
İklimi" ve Ermeni Karşıtı Ayaklanmalar
Edip Gölbaşı

164 Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme
Edip Gölbaşı

176 "Banka Vakası" ve 1896 İstanbul Katliamı
Edhem Eldem

199 Güvenlik Politikaları, Anarşizm Tehdidi ve Abdülhamid Yönetin
İlkay Yılmaz

210 Osmanlı'dan Dışarıya Ermeni Göçü ve Tâbiiyyet Politikaları

BAYEZİD 1877: EGEMEN ANLATIDA GÖRÜNMEYEN KATLİAM*

ZOZAN PEHLİVAN

19. yüzyılın son çeyreğinde Erzurum vilayetinin hududunda bulunan Bayezid Sancağı Diyadin, Karakilise, Eleşkird ve Antap olmak üzere beş kazadan oluşmaktaydı.[1] İmparatorluğun İran'a açılan kapısı olan Bayezid, aynı zamanda Tebriz–Erzurum–Amasya–Bursa kervan yolu güzergâhında önemli bir ticaret ve konaklama merkeziydi. Osmanlı-İran sınırı boyunca sürekli yer değiştiren konar-göçer nüfusa rağmen iki imparatorluk arasında devam eden hudud ihtilafının nihai olarak çözülmesi amacıyla 1847'de oluşturulan Tahdid-i Hudud Komisyonu dört yıllık bir çalışmadan sonra nihai bir sonuca varmadan dağılmış olsa da karşılıklı tehditkârlığın olmadığı bir dönem, bölgedeki ticaret hacminin büyümesine katkıda bulunmuştu.[2] Hem Tebriz-Bursa hem de Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret güzergâhında bulunan Bayezid'in bu durumdan etkilenmemesi mümkün değildi. İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan J. G. Taylor, 1872 yılına ait ayrıntılı ticaret raporunda canlı hayvan ticaretinin yanı sıra, Kürt kadınları tarafından dokunan halıların ve kilimlerin de Bayezid'in ihraç kalemleri arasında olduklarını vurguluyordu.[3] Nitekim bu çalışmada inceleyeceğim arzuhali kaleme alan Bayezidli Ermeniler de '93 Harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus Savaşı öncesi kazadaki genel durumun gelişmeye müsait olduğunun altını çizerler.

* Not: Bu çalışmanın dayandığı İngiliz arşiv belgelerine, *IHR Mellon Dissertation Fellowship in Humanities* tarafından sağlanan bursla Londra'da yapılan doktora tez araştırması esnasında ulaşıldı. Metinde İngilizceden Türkçeye yapılan bütün çeviriler yazara aittir.

1 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Defa 8, Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1294/1877.

2 Mehmed Hurşid, *Seyahatname-i Hudud*, (İstanbul: Simurg, 1997); Sabri Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

3 Foreign Office (FO) 195/1005, John G. Taylor'dan Lord Granville'ye, On the Trade and Commerce of Koordistan for the year 1872, Erzeroom, 29 Nisan 1872.

19. yüzyıl Bayezid'inin Ermeni, Müslüman ve azımsanmayacak miktarda Ezidi içeren nüfusu ile çok-kültürlü, çok-dilli ve çok-dinli bir kaza olduğu söylenebilir. Bahsi geçen yerleşik ahalinin yanı sıra, başta Celâlî, Adamanlı ve Patnos olmak üzere irili ufaklı birçok Kürt aşireti Bayezid dolaylarında "haymenişin", yani göçebe idi.[4] 29 Zilhicce 1288 (10 Mart 1872) tarihli bir belgeye göre "nefs-i Bayezid"de 200 Ermeni ile 400 Müslüman hanesi mevcuttu.[5]

1877 Bayezid katliamı, Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri'nde Bayezid'deki Ermenilerin katledilmesine dair Ermeni Cemaati tarafından sunulan bir dilekçenin yanı sıra, konuya dair İngiliz belgelerine yansımıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin (BOA) *Sadaret Divan Kalemi* [A}DVN.] ile *Sadaret Umum Vilayet* [A}MKT.UM] koleksiyonlarındaki envanter dosyalarında yapılan taramalarda ise bu konuya ilişkin doğrudan ya da dolaylı bir belgeye ulaşılamadı.[6]

İngiliz belgelerinde "*Bayezid katliamı*" (Bayezid massacre) olarak geçen olaylar nasıl cereyan etmişti? Saldırıların failleri ile azmettiricileri kimlerdi? Bayezid, 1877 Osmanlı Kürdistanı'nda 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren artan şiddet sarmalının hangi noktasında değerlendirilebilir? Başka bir ifadeyle, Bayezid'de gerçekleşen mikro ölçekli katliamı incelemek 1915'e giden süreci anlamamıza yardımcı olur mu? Eğer öyle ise nasıl ve hangi ölçülerde olur?

Osmanlı tebaası Bayezidli Ermenilerin kaleme aldıkları bir arzuhal yukarıdaki sorulara cevap niteliği taşır. Bu belge, katliam öncesini ve yol açtığı zayiat ile aktörlerini, merkezî ve yerel idarenin katliama yaklaşımını detaylarıyla betimler. Bayezidli Ermenilerin 1878 Berlin Kongresi'nden sonra oluşturulan Reform Komisyonu'na verdikleri 10 Eylül 1879 tarihli dilekçedeki şu satırlar dikkat çekicidir:

> [...] 1877'de Türk-Rus Savaşı'ndan önce Bayezid'in nüfusu 200 Hıristiyan hanesi ve 400 ila 500 Müslüman hanesinden oluşuyordu.
>
> Ermeniler görece iyi durumda ve zengindiler ve genel durum gelişmeye müsait görünüyordu. Fakat son savaş maalesef Müslüman komşularımızın bizi şu an içinde bulunduğumuz müşkül duruma sürüklemesine yol açtı. Savaş ilan edildi ve Rus ordusu cepheden hiç de uzak değildi. Bu sırada Ermeniler ve Türkler

4 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Defa 8, Erzurum: Erzurum Vilayeti Matbaası, 1294/1877.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.EE 33/7 02 1288/Z/29 (10 Mart 1872). Aşağıda görüleceği üzere, buradaki nüfus verileri arzuhaldekiler ile büyük ölçüde uyuşmaktadır.

6 Bu amaçla BOA, A}DVN. 352-371 ile BOA, A}MKT.UM 1548-1578 aralığındaki dosyalara bakılmıştır. Bütün bu dosyalarda Bayezid 1877'ye dair bulunan yegâne belge, "*Bayezid vukuatı*" olarak kayıtlara geçen, cephanesi ve yeterli yiyeceği bulunmasına rağmen askerin kaleyi Ruslara terk ve teslim etmesinden dolayı açılan soruşturma ile ilgiliydi. Bakınız BOA, A}MKT.UM 1559/44 1294/Za/5 (11 Kasım 1877).

bir konsey kurmuşlar ve gerekli bir durumda birbirlerini koruyacaklarına dair karşılıklı olarak anlaşmışlardı.

Bundan birkaç gün sonra Ruslar Çingilyan (*Tchingilian*) Tepesinden kasabamıza indi.

Anlaşmamız gereğince tüm Müslümanlar misafirperverliğimizin ayrıcalığından faydalandılar; onlar ve mülkleri bizim sorumluluğumuz altında güvendeydi. Bazı günleri Hıristiyanların evlerinde geçirdiler ve onlara yiyecek de temin edildi. Düşmanın barışçıl niyetlerine aşina olunca kendi evlerine, her zamanki işlerine geri döndüler.[7] Fakat bu sırada Müslümanlar onları oldukça nazikçe korumuş olan Ermenilere karşı kalplerini vefasızlıkla beslediler.

Bu ihaneti körükleyen esas azmettiriciler Şerif Efendi, Kahvecizade (*Ghahvedji Zade*), Mahmud Efendi Tellizade, Yusuf Ağa, Dedizade (*Dédizadé*) Apas Ağa ve Bagizade (*Baghizadé*) Ahmed Ağa idi.

Rus ordusu Erzurum'a doğru yola çıktığında, bu adamlar Celo (*Djélo*) adı verilen askerlerin başı olan Şeyh Celaleddin'e (*Djélaleddin*) gizli ulaklarla ivedili raporlar gönderip Ermenilerin sözde hainliklerinin intikamını alması için onu hırslandırdılar.

5 Haziran 1877'de büyükbaş hayvan sürülerini öldürdüler; 6'sında bir grup Kürt ve Celo (*Djélo*) adı verilen Bayezidli Müslümanlar tarafından idare edilen asker, şehre doğru yöneldi ve dağda konumlandı.

Karşı koyabilecek güçte olmayan birkaç Rus askeri de ikindi saatlerinde kaleye geri çekildi.

Böylece Müslümanlar gayelerine ulaşmaktaydılar. Anlaşmamıza göre bizim onların evinde kalmamız kararlaştırılmıştı. Onlar bizlere mobilyalarımızı vs. evlerine taşıtmak için çocuklarını ve hizmetçilerini bile gönderdiler.

Fakat onların yaşadıkları yerler Ermeniler için birer sığınak değil birer hapishane oldu. Çünkü biz onların evlerine yerleşir yerleşmez, daha öncelerinde olduğu gibi Türkler tarafından idare edilen askerler ve Celo (*Djélo*) kente geldi ve çığlık çığlığa, geceleri bile haykırarak, Fellahların (bu bizim şereflendirildiğimiz adımızdır) peşine düştüler; başlıca çığlıkları, "intikamımızı sizden alacağız" idi.

Bu Müslümanlardan Başçavuş Ali Zade Hodeda, Hıristiyanları sadece kapı dışarı eden diğer hemşerilerinin tutumundan habersiz olarak, evinde tuttuğu Ermenileri öldürmeye başladı. Ölenler, Reşduni Haçadur ve büyük oğlu; Harutyun, ayakkabıcı ve büyük oğlu; Haçadur, duvar ustası, kardeşi ve iki oğlu; Idépan ve Arakel ve Nalpaut Ohan...

7 Rus Askerinin Bayezid'de ve Ardahan'da yerel ahaliyle herhangi bir sorun yaşamadığını, Müslümanlara ve Hıristiyanlara aynı yakınlıkta olduğu bilgisi Erzurum Konsolos'u Zohrab tarafından ekseriyetle ifade edilmişti: Bkz. *Accounts and Papers* (Bundan sonra AP), Turkey, no: 28 (1877), Zohrab'dan the Earl of Derby, Erzeroom, 24 Temmuz 1877.

Askerler ve *Djélo*'lar kalplerinde intikam ateşiyle Hıristiyanların arasına girdiler ve herkesi kılıçtan geçirdiler. Herkes kendini kurtarmaya çalışırken birbirinden ayrı düştü, karılar kocalarından, çocuklar annelerinden vs. Erkekler yere yatırıldı ve zaman zaman Kürtlerin ve *Djélo*'ların acımasız barbarlıklarına maruz kaldılar. Bazı kadınlar ve erkekler askerler tarafından zorla soyuluyor ve önlerinde yürütülüyorlardı. Kadınların memeleri kesilip yere fırlatılıyordu. Kimse bu küllî lanetten nasibini almadan kurtulamıyordu. Bu kişilerin büyük bir bölümü yakalanıp Şeyh Celaleddin'e götürülüyordu. Diğer bir kısmı da dağlara ve vadilere kaçtı ve susuz kalıp çişlerini çocuklarına su diye içirmek zorunda kaldılar.

Müslüman komşularımız bu acımasız ve korkunç muamelelerden sonra bizlerin altın, inci, lira ve pahalı kıyafetlerimize el koydular. Celolara sadece değersiz şeyleri bıraktılar.

Evleri ve işyerlerini de yaktılar. Ermeniler arkalarında 800 ölü ve yaralı bırakarak ülkelerini terk ettiler ve İran'daki Maku'ya göç ettiler. ...

Ermenileri öldüren, onlara işkence eden, Ermenilerden çaldıklarıyla Van'a, Muş'a ve Erçiş'e göçen Müslümanlar şimdi Osmanlı Hükümeti tarafından ayrıcalıklarla payelendirilmektedirler.

Durumumuz hakkındaki dilekçelerimiz, aç ve fakir halkımız için ettiğimiz dualar umursamazlıkla karşılandı ve cevapsız kaldı.

Bu azmettiriciler tekrar Bayezid'e girmekle kalmayıp yeni yerlere atandılar, hatta şu an kasabamızın Şûrası onlardan oluşmaktadır.

Eğer bu durum devam ederse, ırkımızın köklerinin sökülüp yok edilmesi bizden çok uzakta değildir. ...[8]

Buna göre 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında imparatorluğun doğu sınırındaki Bayezid kazasında, Ermenilere yönelik planlı saldırılar meydana gelmiştir. Van'daki Amerikan misyonerlerinin Vanlı Ermenilere dayandırarak İngiltere'nin Erzurum Konsolusu Zohrab'a yolladıkları mektuba göre, Rus askerlerinin kendini kaleye kapatmasıyla birlikte Kürtlerin Ermenilere yönelik saldırıları başlamıştır.[9] Yaşanan şiddet, Henry Layard'ın 27 Temmuz tarihli telgrafında "Bayezid Katliamı" (*Bayazid massacre*) olarak teyit edilmişti.[10]

Zaman ilerledikçe katliama dair daha detaylı bilgiler gelecekti. Buna göre olaylar sırasında 480[11] Bayezidli Ermeni katledilmiş, kız ve erkek çocuklar ile

8 FO 424/91, Everett'ten Trotter'a, Erzeroum, 11 Ekim 1879, no: 43, Ek Belge 2, Komisyona Arzedilen Dilekçe, Bayezid, 10 Eylül 1879.

9 AP, Turkey no: 1 (1878), Zohrab'dan the Earl of Duffery'ye, Erzeroom, 12 Temmuz 1877, no: 139, Ek Belge 2, Van, 2 Temmuz 1877.

10 AP, Turkey no: 24 (1877), Layard'dan the Earl of Derby'ye, no: 15, Constantinople, 27 Temmuz 1877.

11 Katliamda yaşanan can kaybına yönelik sayılar spekülasyona açık olmakla beraber, başka kaynaklarda da aynı sayı telaffuz edilmektedir. Bkz. C. B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, (London: Cassell Petter ve Galpin, 1878), s. 376.

genç kadınlardan oluşan 340 kişilik bir grup da esir alınıp Faik Paşa'nın kampına götürülmüştü. Şehrin çevresinde/çeperinde katledilenler de bu sayılara dahildi. Konsolos Zohrab, katliam sırasında Bayezid'de bulunan Ermeni kaynağı ve yüzbaşı McCalmont'un verdiği bilgilerle bu verilerin örtüştüğünü, bu nedenle de rakamların doğruluğuna kanaat getirdiğini ifade eder. Anlaşma gereği Ermenileri evlerine alan bazı Müslüman ev sahiplerinin de olaylar sırasında öldüğü duyumunu aldığını söyler.[12] Aynı belgedeki dikkat çekici bir ayrıntı, arzuhalde açıklıkla azmettirici olarak işaret edilen şehirli eşrafın katliam sonrasındaki pozisyonuna dair oldukça önemli bir bilgiyi ihtiva ediyor. Buna göre şehirde sözü geçen ve Kürtlere boyun eğdiren (*overawe*) bu kimseler, katliamdan 4-5 gün sonra esir alınanları muhafızlar eşliğinde Faik Paşa'nın kampına götürdüler. Sınırın öte tarafında bulunan İran'nın Maku şehrine gidenlerin bu grup içinde olduklarını anlıyoruz.

Hükümetin katliam sonrasındaki politikası, faillerin yargılanıp yargılanmadıkları, Müslümanlarca el konulan ev ve işyerlerinin iadesi gibi diğer pek çok nokta, hem arzuhalde hem de diğer belgelerde gayet açık bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre, hem merkezî hem de yerel idare katliamın sorumlularını yargılamak yerine olayın mağdurlarına başka bir ülkeye göç etmelerini tavsiye etmiş, dahası bunun için kendilerine araba bile göndermiştir; ancak bu talep Bayezidli Ermeniler tarafından kabul görmemiştir. Bütün bunlar olurken, ikinci Rus saldırısı vuku bulmuş ve Anadolu'daki ordu kumandanı İsmail Paşa'nın söz vermesine rağmen, Müslümanlar tarafından el konulan Ermeni malları iade edilmemiştir. 1877-78 savaşının bitiminde Ermenilerden alınan malların iadesi amacıyla Bayezid'deki yerel idare tarafından oluşturulan komisyonun çalışmalarından da herhangi bir sonucun çıkmadığı anlaşılmaktadır. Katliamdan ötürü cezalandırılan kimse olmadığı gibi, bazıları şehirdeki önemli memurluklara getirilerek adeta "taltif" edilmişlerdir.[13]

Arzuhaldeki ifadelerle birlikte değerlendirildiğinde Bayezid'de 1877'de gerçekleştirilen katliamın oldukça planlı bir eylem olduğu söylenebilir. Katliamdan sağ kurtulabilen veya kaçamayan Ermenilerin, Kürtlerden korunmaları bahanesiyle esir alınıp Bayezid'den sürülmeleri planı devreye sokulmuş gibi görünmektedir. Bu noktada, esir alınanlara kampa gidişte eşlik eden Müslümanların, saldırılar sırasında Ermenileri neden korumadığı sorusu sorulabilir. Osmanlı-İran sınırında, tarımsal üretim açısından oldukça verimli bir ova üzerine kurulu ve aynı zamanda bölgelerarası ticaret yolları üzerinde bulunan, yerleşik, yarı-yerleşik ve göçebe olarak adlandırabileceğimiz irili ufaklı onlarca topluluğu barındıran bir coğrafyada, Bayezid'de böylesine büyük bir katliamın vuku bulmuş olması oldukça düşündürücüdür. Bu bağlamda, elinizdeki çalışma 1877'de Bayezid'de cereyan eden katliamı mikro ölçekli bir olay

12 FO 195/1140 Zohrab'dan the Earl of Derby'ye, Erzeroom, 21 Ağustos 1877.

13 Norman, *Armenia and the Campaign of 1877*, s. 321.

Bayezid, 1915 öncesi genel görünüm.
(Kaynak: Raymond H. Kévorkian - Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012)

olarak ele almakla birlikte, makro bir perspektif gayesiyle 19. yüzyıl Osmanlı Kürdistanı'nda yaşanan bütün bir şiddet sarmalının ve bunun bütün aktörlerinin göz önünde bulundurulduğu makro tarihsel perspektifin önemine vurgu yapmaktadır.

Yukarıda anlattıklarımız Ermeni sorunu'nu Berlin Kongresi ve Düvel-i muazzama ile başlatma temayülü olan literatürdeki yaygın anlatıyla paralellik arz etmemektedir.[14] Bu anlamda bu satırlar Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilere yönelik baş gösteren şiddetin zamanlamasına, uygulanma biçimlerine ve faillerine dair yaygın kanıyı sorgulamamız gerektiğini gösteriyor. Bu sorgulama mevcut egemen anlatıda görünmeyen mikro olayları ve özneleri görünür kılmanın yanı sıra, olaylar örgüsünün kronolojisi üzerinde de yeniden düşünme imkânı sunabilir. Bir diğer ifadeyle, literatürde

14 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, (Piscataway, N.J: Gorgias Press, 2006); Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, (New York: Metropolitan Books, 2006); Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, (İstanbul: İletişim, 2014).

sıklıkla yapılan tespitin aksine, Bayezid 1877'de Müslüman ahalinin Ermenilere karşı gerçekleştirdiği toplu cinayetler ve mülklere el koyma operasyonunun gösterdiği gibi, Vilayât-ı Sitte'deki şiddetin 1891'den, yani Hamidiye Alayları'ndan çok önce başladığı söylenebilir.[15]

Ermenilerin arzuhaldeki anlatımlarına göre, katliama giden sürecin esas azmettiricileri Bayezid şehrinin ileri gelenleriydi. Adı geçen azmettiricilerin toplumsal statülerine referans olabilecek *zâde*, *ağa* ve *efendi*[16] *gibi unvan belirten sıfatlardan birine ya da birkaçına birden sahip olmaları, onların sıradan Müslüman ahaliden olmadıkları, başka bir ifadeyle Bayezid'de sözü geçen etkili kişiler oldukları gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda burada iki farklı aktörün rol oynadığı görülmektedir. Olayın tertipçileri ve azmettiricileri oldukları verilen dilekçede net bir biçimde vurgulanan şehirli eşraf ile bunların talimatıyla hareket geçen Şeyh Celaleddin'e bağlı djélo* (celo) adı verilen askerlerdir.

Eşrafın Ermenilere yönelik saldırılardaki faal konumu, 1877 Bayezid katliamı sonrasında da sık sık görülecektir. Örneğin, 1895 Diyarbekir olayları, yerel eşrafın Millet-i Ermeniyan'a yönelik gerçekleştirilen saldırılarda ve katliamlardaki merkezî rolleri bağlamında Bayezid 1877 ile paralellik göstermektedir. Kasım 1895'te Müslüman ahalinin, çoğunluğu Ermeni olan Hıristiyan Diyarbekirlilere karşı başlattıkları saldırılar üç gün sürmüş, yüzlerce can kaybıyla birlikte çoğunluğu Ermenilere ait sayısız ev, işyeri, atölye ve dükkân ateşe verilmiş, birçoğu da yağmalanmıştı.[17] Peki, 1895 Kasım'ında ne oldu da Müslümanlar *kuçe*lerde[18] (sokak) birlikte yürüdükleri Hıristiyan hemşehrilerini katlettiler? Joost Jongerden ufuk açıcı çalışmasında, başta Arif Pirinççizade ve Ziya Gökalp olmak üzere Diyarbekirli Pirinççizadelerin 1895'e giden süreçte ve sonrasında Diyarbekirli Ermenilere karşı aktif bir rol oynadıklarını;[19] buna karşın Hamidiye Alayları'na dahil olan Viranşehirli *Milan*/Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa'nın Diyarbekir'de ve Siverek'te Ermenileri koruduğunu,

15 1878 Berlin Antlaşması sonrası Doğu Vilayetlerin'deki Kürt-Ermeni çatışması için bkz. S. Aslıhan Gürbüzel, "Hamidian Policy in Eastern Anatolia (1878-1890)" (Basılmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2008).

16 Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire* (Istanbul: Isis Press, 1997).

17 Sayıları 300-1.200 arasında değişen Ermeni ve 70 kadar Müslüman Diyarbekirlinin bu olaylarda hayatını kaybetmiş olabileceği ifade edilmektedir. Bkz. Jelle Verheij, "Diyarbekir and the Armenian Crisis of 1895", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*, (Leiden: Brill, 2012), içinde, s. 85-145.

18 Yerel halk ağzında "sokak".

19 Joost Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind: Milli Ibrahim Paşa, Ziya Gökalp and Political Struggle in Diyarbekir at the Turn of the 20th Century", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*, (ed.) Joost Jongerden ve Jelle Verheij (Leiden: Brill, 2012), içinde, s. 55-84; Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014).

hatta Diyarbekir'den ayrılmak isteyenlerin Viranşehir'e gelip yerleşebileceklerini söylediğini vurgular.[20] Dolayısıyla 1877 Bayezid ve 1895 Diyarbekir katliamlarının planlayıcıları arasında sosyal statü ve toplumsal sınıf açısından ciddi bir paralellik görülmektedir. Dahası, 1895'te, yani Hamidiye Alayları'nın bölgede faal olduğu bir dönemde Ermenilerin maruz kaldıkları saldırılar, Hamidiye'den ziyade Diyarbekir eşrafı tarafından planlanmıştır. Jongerden'in vurguladığı üzere buradaki amaç, şüphesiz Hamidiye Alayları'nın ve Kürt aşiretlerinin Osmanlı Kürdistanı'nın başka bölgelerinde uyguladıkları şiddeti görmezden gelmeyi gerektirmiyor.[21] Vurgulanmak istenen, tarihsel gerçekliğin ancak resmin bütün parçalarının mümkün olduğunca açıklıkla ve bir arada betimlenmesiyle ortaya çıkacağıdır[22] Dolayısıyla bir yandan Saray'ı, İstanbul'u, Hamidiye'yi sorgularken bir yandan da eşrafın bu katliamlarda nasıl bir rol oynadığının sorgulanması gerekir.

Eşraftan ulemaya, Şeyh'ten Celâlî aşiretine mensup Kürtlere kadar, Bayezid'deki Müslüman ahalinin sosyal, politik, dinî ve ekonomik bütün sınıflarının bir temsili gibi olan bu listedeki isimlerden hareketle, 1877 katliamının sıradan bir aşiret yağmasının ötesinde, planlı bir katliam ve mallara el koyma operasyonu olduğu anlaşılıyor. Osmanlı idaresinin, sorumluları cezalandırmak yerine katliama maruz kalmış Ermenileri başka bir ülkeye gönderme, daha doğru ifadeyle sürgün etme gayesi ise bu planlı eylemin devlet nezdinde takdirle karşılandığı düşüncesini uyandırıyor.

Sonuç olarak bu mikro ölçekli olay incelemesi şunu göstermektedir: Taşradaki sosyoekonomik yapının yanı sıra, etnik ve dinî gruplar arasındaki rekabeti anlamak "Ermeni meselesi" literatürüne önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda, Bayezid 1877, Kürt aşiretleri ve Müslüman eşrafın mutabakatı ile gerçekleştirilmiş bir katliam gibi görünmektedir. Ermenilere yönelik sadece Kürt aşiretlerinin değil, genel bir "yerleşik Müslüman" saldırganlığının daha bu tarihlerden itibaren başladığı iddia edilebilir. Dahası, katliamın oluş biçimi, failleri ve sonrasında yaşananlar, Bayezid 1877'nin savaş zamanlarında sınır bölgelerinde baş gösteren yağmalama ve çatışmalardan farklı olduğu izlenimini pekiştirmektedir.

20 Joost Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind", s. 74; Bu konunun bütün ayrıntıları ve daha geniş güç mücadelesi boyutu için bkz. Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*.

21 Joost Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind", s. 58.

22 Daha geniş bir çerçeve için bkz. bu kitapta Edip Gölbaşı'nın yazısı. (y.h. n.)